

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Partijidentificatie in isolatie? een onderzoek naar het effect van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in partijidentificatie in het coronajaar 2020

Geukes, Lotte

Citation

Geukes, L. (2022). *Partijidentificatie in isolatie?: een onderzoek naar het effect van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in partijidentificatie in het coronajaar 2020*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448310>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Partijidentificatie in isolatie?

een onderzoek naar het effect van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in partijidentificatie in het coronajaar 2020

Lotte H. Geukes

S3258831

Masterthesis politicologie, specialisatie: Nederlandse politiek.

Eerste corrector en begeleider: Dr. S.P. Otjes. Tweede corrector: Dr. T.P. Louwse

9994 woorden, 13 juni 2022

Abstract

Angst voor ontevredenheid en verlangen naar tevredenheid van de kiezer bepalen de beleidskeuzes die regeringen wereldwijd maken. In 2020, toen het coronavirus om zich heen sloeg, stond de Nederlandse regering voor ingrijpende en uitzonderlijke keuzes. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is: wat is het effect van verandering in tevredenheid met de regering tussen 2019 en 2020 op verandering in partijidentificatie? De verwachting is dat een kiezer zich meer gaat identificeren met een regeringspartij, wanneer de kiezer meer tevreden wordt met het beleid van de regering. Op basis van Nederlands paneldata heeft dit onderzoek drie analyses uitgevoerd, waarin het effect van verandering in tevredenheid met de regering op zowel de verandering in mate en object van partijidentificatie, als de verandering in blokidentificatie wordt onderzocht. De analyse van verandering in mate van partijidentificatie en van blokidentificatie vond geen significant effect. In tegenstelling tot de analyse van verandering van object van partijidentificatie, waar het hoofdeffect en de interactie beide significante resultaten laten zien. De interactieplots bevestigen de hypothese dat de kans groter wordt dat een kiezer zich meer gaat identificeren met een regeringspartij, wanneer de kiezer meer tevreden wordt met het beleid van de regering. Tot slot blijkt de politieke adolescentie een significante verklaring voor het niet veranderen in mate van identificatie en voor het veranderen in blokidentificatie.

Inleiding

“Is er iemand die denkt dat Mark Rutte níet de premier wordt?” vraagt presentator Sven Kockelmann tijdens de verkiezingscampagne 2021 zich hardop af in de talkshow Op1 (NPO 14-02-2022: 47:03). De coronapandemie viel als een deken over de campagne­strijd en de staatsman, die het land door alle persconferenties en lockdowns had geleid, leek de gedoodverfde winnaar. Sven Kockelmann veronderstelde aan de *late night*-stamtafel dat het electoraat het regeringsbeleid niet meer zou evalueren, maar dat het zich zou voegen bij Kockelmanns voorgestelde meerderheid (Van Keken en Kuijpers 2021).

Klopt Kockelmanns analyse en evalueert de kiezer het regeringsbeleid niet als het een keuze maakt? Het is de gouden vraag voor politici, campagne­strategen, media en politicologen: wat gebeurt in het hoofd van de kiezer? Welke afwegingen en ideeën spoken door de kiezers­hoofden in het stemhokje als daar het rode stempotlood op het uitgebreide stembiljet landt? Amerikaans onderzoek wees in de jaren vijftig al uit dat kiezers hun stem op basis van een aantal psychologische en emotionele oriëntaties bepalen. Een van deze stabiele oriëntaties is ten opzichte van een partij: de partijidentificatie. Dit bepaalt de politieke keus. “*Simple as that*”, zouden de – inmiddels klassieke – Amerikaanse politicologen Campbell, Converse, Miller en Stokes zeggen. Hun theorie en studie *The American Voter* over partijidentificatie is niet meer weg te denken uit de verklaringen voor stemgedrag (1960; Van der Brug et al. 2017). Echter, deze theorie is niet zomaar toe te passen op Europa (Garzia 2013; Holmberg 1994). De Europese ‘revisionisten’ twijfelen aan de stabiliteit en apolitieke benadering van partijidentificatie (Garzia 2013). Dat komt onder andere door de Europese meerpartij­stelsels, de waargenomen afname van partijidentificatie en toegenomen volatiliteit onder Europese kiezers (Holmberg 1994; Mair 2013). Kiezers zouden hun partijkeuze meer baseren op kortetermijn­factoren zoals beleid, campagnes, media en actuele vraagstukken (Van der Brug et al. 2017).

De twee benaderingen vormen de basis van de twee stromingen in het debat over het begrip partijidentificatie. De eerste stelt sociale identiteit als basis van partijidentificatie en de ander ziet beleidsopvattingen als startpunt van partijidentificatie. In dit onderzoek zal onderzocht worden welke benadering standhoudt in de Nederlandse politieke context in een tijd waar het electoraat op drift lijkt (Van der Meer et al. 2012). De onderzoeksvraag luidt: ‘Wat is het effect van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in partijidentificatie?’.

Door de beschikbaarheid van het LISS-data panel is het mogelijk om verandering in partijidentificatie te meten en te onderzoeken wat het antwoord op de gestelde onderzoeksvraag is. Het panel heeft in 2019, 2020 en 2021 vragen over tevredenheid met de regering en partijidentificatie beantwoord. In deze uitzonderlijke periode heeft de regering buitengewone en nieuwe beleidskeuzes moeten maken om de COVID-19-pandemie (*coronavirus disease 2019*) te bestrijden. Kiezers hebben mogelijk andere opvattingen over de bestrijding van de pandemie gevormd dan de partij waar zij zich mee identificeren. Dat maakt het mogelijk om verandering in partijidentificatie en tevredenheid met de regering te onderzoeken. Eerdere studies hebben dit voor een dergelijk beleidsterrein nog niet onderzocht, wat maakt dat dit onderzoek een relevante toevoeging is op de bestaande literatuur over partijidentificatie. Het onderzoek reflecteert ook op het debat in welke mate partijidentificatie nog een relevant concept is in de West-Europese context. Daarnaast is het van maatschappelijk belang om te weten welke invloed een verandering in tevredenheid met de regering heeft. Aan de basis van een democratisch systeem staan vrije en open verkiezingen, waarin politieke verantwoording een mechanisme is waardoor kiezers politieke partijen kunnen belonen of afstraffen op basis van hun optreden (Stiers 2021; Andeweg en Thomassen 2011). De politieke verantwoording die volksvertegenwoordigers dienen af te leggen aan hun electoraat vormt een belangrijke link tussen bestuurder en bestuurden (Olsen

2015). Simpel verwoord kunnen kiezers met een stem voor regeringspartijen hun tevredenheid uitspreken, en met een stem voor een oppositiepartij hun ontevredenheid voor het regeringsbeleid uitspreken (Stiers 2019). Langdurige onvrede met regering(sbeleid) kan omslaan in afnemend vertrouwen in de politieke instellingen van de democratie (Andeweg en Thomassen 2011). Als de identificatie met regerings- of oppositiepartij van een kiezer niet verandert, maar de tevredenheid met de regering van deze kiezer wel verandert, dan zijn vraagtekens te plaatsen bij de werking van politieke verantwoording in het Nederlandse democratische systeem. Partijidentificatie is namelijk een sterke voorspeller van electorale steun voor een partij en uiteindelijk stemkeuze (Holmberg en Oscarsson 2020).

Dit onderzoek start met een theoretisch kader waarin de basis wordt gelegd voor een hypothese. In de casusselectie wordt de keuze voor Nederland, het jaar 2020 en het concept partijidentificatie in de Nederlandse context onderbouwd. In de methodesectie wordt uitgelegd hoe de hypothese getoetst zal worden, om in de resultaten de uitkomsten te verklaren en te visualiseren. Tot slot zullen de resultaten in de conclusie worden herhaald en wordt op het onderzoek gereflecteerd.

Theoretisch kader

Partijidentificatie wordt sinds de start van politicologisch onderzoek gezien als een belangrijke voorspeller van politiek gedrag. Deze identificatie wordt gevormd door een set van overtuigingen en emotionele verbondenheid met een partij (Arbatli en Gomtsyan 2019). Deze definitie legt het debat over het concept partijidentificatie bloot. Enerzijds volgt vanuit een set overtuigingen een identificatie, anderzijds volgt vanuit een emotionele verbondenheid of identiteit een identificatie met een partij (Thomassen en Rosema 2009; Holmberg en Oscarsson 2020). Ten eerste identificeren kiezers zich met een partij doordat zij zich op instrumentele wijze verbonden voelen met een partij (Abramowitz en Saunders 2006). Door de ideologie en de beleidsvoorkeuren van de partij identificeren kiezers zich met deze partij.

De tweede benadering richt zich op een expressieve reden, waarin langdurige emotionele hechting en loyaliteit het wint van een rationele ideologische keuze (Abramowitz en Saunders 2006). In een van de eerste definities van partijidentificatie omschreven Campbell et al. het concept als volgt: “the sense of personal attachment which the individual feels towards the [party] of his choice” (Campbell et al. 1954, pp. 88-89). In deze omschrijving ligt de nadruk op de psychologische verbondenheid van een kiezer met een partij. Sociale identiteit als resultaat van sociale affiliaties zoals gender, religie, etniciteit of ouderlijke socialisatie is de drijvende kracht achter partijidentificatie (Thomassen en Rosema 2009; Greene 2004). Partijidentificatie is minder afhankelijk van politieke context, beleid of incidenten. Schommelingen in beleidsvoorkeur zouden nauwelijks invloed hebben (Abramowitz en Saunders 2006). Deze benadering wordt de Michiganschool genoemd.

Partijidentificatie lijkt in een cirkel te werken, wat het lastig maakt de causaliteit van het concept te onderzoeken. Enerzijds is partijidentificatie beïnvloedt of gevormd door overtuigingen en gedrag, anderzijds beïnvloedt partijidentificatie ook overtuigingen en gedrag (Holmberg en Oscarsson 2020). Door gebruik te maken van paneldata kan meer inzicht verkregen worden in de causale relatie van het concept. Daarnaast heeft het concept twee componenten. De directionele component – welke partij de kiezer mee identificeert – en de sterktecomponent – hoe sterk is de identificatie met een bepaalde partij (Holmberg en Oscarsson 2020).

Partijidentificatie buiten de Verenigde Staten

Onderzoekers buiten de Verenigde Staten passen het Michiganconcept van partijidentificatie niet zomaar toe op Europa, omdat in de Europese context identificaties met partijen frequenter wisselen en opinies moeilijker te beïnvloeden zijn op basis van politieke identiteit. Het Amerikaanse en het Nederlandse systeem verschillen op twee belangrijke punten om het concept op eenzelfde manier toe te kunnen passen (Thomassen 1996). Ten eerste is het

politieke spectrum in het Amerikaanse tweepartijstelsel anders dan in het Nederlandse meerpartijstelsel. Ter maximalisatie van de stemmen zullen Amerikaanse partijen eerder geneigd zijn zich in het ideologische midden te plaatsen. Daardoor worden kiezers minder verleid met onderscheidende politieke signalen van de partijen. Ten tweede ligt in het Amerikaanse districtenstelsel meer nadruk op de politieke kandidaat. Naast partijidentificatie speelt dus de politieke persoon en zijn of haar kwaliteiten een belangrijke rol in partijkeuze (Thomassen 1996). Nederlandse kiezers overwegen elke verkiezingen hun aantrekking tot een partij en deze staat niet los van kortetermijnfactoren, die in Amerika voornamelijk door een enkele persoon worden opgevangen (Holmberg 1994). Deze overtuiging is na Holmberg en Thomassen in de jaren negentig verouderd. Resultaten uit recenter onderzoek benadrukken een groeiend verband tussen de evaluatie die kiezers van politieke leiders maken en de partijidentificatie met de partij van een dergelijke leider (Garzia 2013). Door deze twee verschillen moet, volgens Thomassen, onderzocht worden of partijidentificatie zich hetzelfde manifesteert in Nederland als in de Verenigde Staten. Uit deze vergelijking zou namelijk volgen dat partijidentificatie in Nederland zich meer uit als voorkeur voor beleid, dan als sociale verbondenheid met een partij (1996). Thomassen plaatst dus vraagtekens bij het gebruik van het begrip in meerpartijdemocratieën in Europa, omdat daar partijidentificatie en stemkeuze conceptueel weinig van elkaar verschillen. “[...] party identification is simply a reflection of the vote preference” (Thomassen 1996, p. 425).

Dat partijidentificatie in Nederland minder diepe sociale wortels heeft, stelt ook Rudy Andeweg (1982). Al is het zwevende Nederlandse electoraat niet van alle tijden. Tot eind jaren 1960 kende Nederland een flink verzuild politiek landschap, waar de sociale zuil niet alleen de politieke partij, maar ook bijvoorbeeld de krant, omroep en de basisschool bepaalde (Andeweg 1982). Oud-politicus Ed van Thijn (PvdA) schreef in 1966 dat verkiezingen “een lastige onderbreking van hun dagelijkse beslommingen” waren (Van Thijn 1966; Andeweg

en Thomassen 2011). Het bevroren partijensysteem begon eind jaren 1960 te ontdooien, en de Nederlandse kiezer raakte “op drift”, zoals Andeweg verwoordt (1982). Met gesnoeide politieke wortels heeft in Nederland nooit een herzuiling na de ontzuiling plaatsgevonden (Andeweg en Thomassen 2011). De Nederlandse kiezer zou elke verkiezingen hernieuwde autonome afwegingen maken, wat resulteert in grote fluctuaties tussen verkiezingen. De “geïndividualiseerde” kiezer maakt het electoraat meer fluïde en heterogeen. Bij partijen werden “de ideologische veren afgeschud”, stelde toenmalig premier en PvdA-voorman Wim Kok (Andeweg en Thomassen 2011).

Partijidentificatie in Nederland lijkt daarmee op losse schroeven te staan. Het concept hoeft echter niet overboord gegooid te worden en is nog steeds nuttig om te bestuderen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan, stelt Sören Holmberg (1994). Hij legt daarbij de nadruk op de sterkte van partijidentificatie, die in West-Europese context volgens zijn onderzoek nog altijd relevant is. Als partijidentificatie en stemkeuze inderdaad hand in hand gaan, dan heeft partijidentificatie nog de onderscheidende waarde dat het aan kan tonen hoe sterk de band met de partij is (en hoe deze veranderd).

Partijidentificatie is een indicator voor de steun van het electoraat waar partijen op kunnen rekenen (Thomassen 2005; Holmberg en Oscarsson 2020). Dat deze afnemend is in West-Europa en mogelijk steeds minder van het stemgedrag verklaart, is geen reden om dit concept volledig te negeren. Het blijft bewezen dat partijidentificatie verwant is met allerlei aspecten van politiek gedrag, zoals politieke participatie (Holmberg en Oscarsson 2020). Daarbij wordt in dit onderzoek partijidentificatie als afhankelijke variabele onderzocht, terwijl de kritieken van onder andere Thomassen (1976) zich vooral richten op partijidentificatie als onafhankelijke variabele.

Echter, het blijkt dat het Michiganmodel niet de manier waarop partijidentificatie verklaard wordt in West-Europa. De afgelopen decennia heeft empirisch onderzoek

aangetoond dat partijidentificatie wordt beïnvloed door politieke factoren en dat partijidentificatie niet volledig vanuit socialisatie ontstaat (Holmberg en Oscarsson 2020).

Partij- of blokidentificatie?

De stabiliteit van verkiezingsuitslagen in Nederland is na de ontzuiling afgenomen (Van der Brug en Van der Meer 2015). Nederlandse kiezers zouden zich minder sterk met een enkele partij identificeren (Rekker et al. 2019). Nederlandse kiezers voelen zich ‘links’ of ‘rechts’ en identificeren zich meer met een blok, dan met een partij. Ondanks de wisselende partijkeuze blijft de keuze meestal binnen hetzelfde ideologische blok (Van der Meer et al. 2015; Van der Brug en Van der Meer 2015; Rekker et al. 2019). De Nederlandse centrumcoalities zijn hier mogelijk een verklaring voor. Eerst vindt vanuit een blokidentificatie een stemkeuze plaats. Vervolgens vormt deze partij mogelijk een coalitie met andere partijen die ideologisch niet in hetzelfde blok vallen als de partij. Hierdoor levert de partij een ideologisch vaag optreden in een centrumcoalitie. Dit maakt voor de kiezer afstraffing, identificatie en loyaliteit met de partij lastig (Bankert et al. 2017). Een logische stap is dat de kiezer weer teruggrijpt op zijn ideologie. Daar begint de cirkel bij de volgende verkiezingen weer van vooraf aan.

Rekker et al. maakten de keuze om niet partijidentificatie, maar blokidentificatie te onderzoeken. Zo wordt de Europese meerpartijencontext gedekt. In dit onderzoek lijkt deze keuze niet de juiste, omdat het effect van tevredenheid met de regering wordt onderzocht. De Nederlandse centrumcoalities voegen zich niet in één blok. Zowel de linkse als rechtse kiezer zal waarschijnlijk iets van zijn blokidentificatie terugzien in de regering. De verwachting is dat de ideologische identificatie daardoor niet wordt beïnvloed door verandering in tevredenheid met de regering. Om deze verwachting te controleren zal de absolute verandering in blokidentificatie als afhankelijke variabele worden onderzocht. Er is gekozen voor de absolute verandering door het ideologische heterogene karakter van de regering in

2020 en 2021. Dit geldt niet voor partijidentificatie, waarvan de richting van de verandering wel in de analyse is opgenomen. De partij is namelijk onderdeel van óf de regering óf de oppositie.

In dit onderzoek wordt daarom de volgende hypothese verwacht.

H1: Hoe meer tevreden een kiezer wordt over het regeringsbeleid, hoe groter dan kans dat deze zich meer gaat identificeren met een regeringspartij.

In onderstaande tabel 1 is de hypothese uitgesplitst in identificatie met een regerings- of oppositiepartij. Er wordt verwacht dat identificatie met een regerings- of oppositiepartij als interactie-effect optreedt in de relatie tussen verandering in tevredenheid met de regering en verandering in partijidentificatie. Een interactie-effect treedt op als het effect van een variabele afhankelijk is van de waarde van een andere variabele.

Tabel 1. Verwachting effect van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in identificatie. Opgesplitst in identificatie regeringspartij en oppositiepartij.

	Stijging in tevredenheid	Daling in tevredenheid
Identificatie regeringspartij	+	-
Identificatie oppositiepartij	-	+

Politieke signalen

Door partijidentificatie vindt wederzijdse beïnvloeding van beleidsvoorkeuren plaats. Deels op basis van loyaliteit en vertrouwen dat een partij de juiste afwegingen maakt in een beleidspositie, neemt de kiezer (vaak) de positie van de partij over (Brader et al. 2013).

Kiezers zijn vooral ontvankelijk voor de opvatting van ‘hun’ partij als het onderwerp ver van de kiezer afstaat (Van der Brug 2001). Partijidentificatie is als het ware een omljsting die helpt om politieke meningen te ordenen en te organiseren (Brader en Tucker 2012; Holmberg en Oscarsson 2020). Partijidentificatie beïnvloedt ook het politiek geheugen, politieke

conclusies (wie krijgt de schuld?) en percepties (bijvoorbeeld: “de koopkracht in Nederland gaat erop achteruit”) (Brader en Tucker 2012). De beleidsvoorkeuren waar nog geen standpunten voor waren ingenomen zijn gelijk ingekleurd als een kiezer zich met een partij identificeert. Echter, de functionele behoefte van politieke signalen is afgenomen door de toegenomen toegankelijkheid van informatie en de daarbij komende cognitieve mobilisatie. Daarentegen is de stroom van informatie door sociale media en massamedia zo groot dat kiezers daardoor juist weer behoefte hebben aan een politieke partij die al deze meningen en signalen kan ordenen (Thomassen 2005).

Op het moment dat deze beleidskeuzes ideologisch troebel worden, loopt de partij de kans dat hun kiezers minder makkelijk hun beleidsvoorkeuren overnemen. Deze ideologische vertroebeling leidt mogelijk tot verandering in partijidentificatie onder kiezers. In dit onderzoek wordt de coronacrisis onderzocht. Partijen dienden stelling te nemen in beleidsvoorkeuren om de pandemie onder controle te krijgen. Deze beleidskeuzes waren nog niet eerder bij kiezers bekend, en resulteerde in een gepolariseerd landschap van opinies. De coronacrisis was mogelijk een moment waarop kiezers de beleidsvoorkeuren van ‘hun’ partij niet zomaar overnamen. Het bestrijden van de pandemie vroeg van de regering een duidelijke en daadkrachtige rol. De rol die oppositiepartijen moesten spelen was minder duidelijk en varieerden van het zoeken naar compromissen en consensus tot verwerping en vijandigheid ten opzichte van het gevoerde beleid. Kiezers werden door de pandemie direct door de sociale en economische gevolgen geraakt in hun alledaagse leven (Louwerse et al. 2021). De COVID-19-pandemie is door de omvang en de impact een beleidsonderwerp waar veel mensen een mening over vormden en een onderwerp waar partijen niet eerder beleidskeuze over hebben gemaakt. Het overnemen van politieke signalen zou daardoor minder snel plaatsvinden. Deze verwachting is een onderbouwing van de benoemde hypothese.

Politieke pandemie?

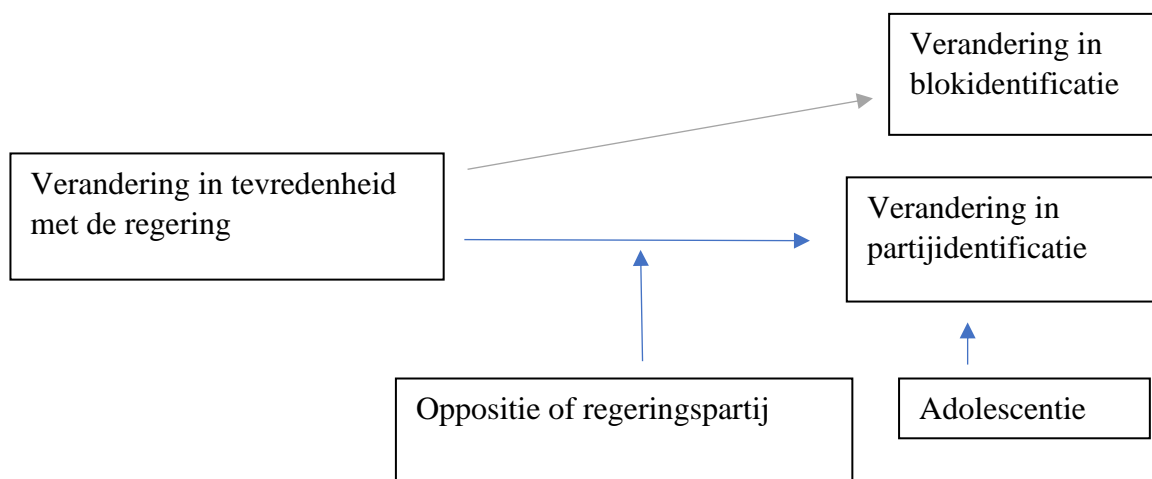
In vele opzichten was de COVID-19-pandemie uniek. Toch is het niet de eerste keer dat de wereld werd opgeschut door een virus met catastrofale gevolgen. De Spaanse griep zorgde in de jaren 1918-1920 de Spaanse griep in twee jaar tijd voor meer dodelijke slachtoffers dan de Eerste Wereldoorlog, die net tot zijn einde was gekomen in 1918 (naar schatting tussen de 17 en 100 miljoen doden). Achen en Bartels onderzochten de politieke gevolgen van deze pandemie door de Amerikaanse presidentiële verkiezingen in 1920 in de staten en steden, die het zwaarst hadden geleden onder de Spaanse griep, te analyseren (2016). De onderzoekers vonden geen statistisch bewijs dat het Amerikaanse electoraat de zittende macht afstraffen voor de pandemie. Kiezers hebben een alternatief of andere handelingswijze nodig om het beleid te evalueren en af te straffen (Achen en Bartels 2016). Hiervoor was de Spaanse griep te grootschalig en ingrijpend geweest. Dit kan bij de COVID-19-pandemie ook meespelen. Kiezers ervaren de pandemie mogelijk als zoiets groots, dat zij minder kritisch kijken naar de politieke keuzes die gemaakt worden. Al kunnen de conclusies van Achen en Bartels over de Spaanse griep niet worden gegeneraliseerd naar de COVID-19-pandemie. Ten eerste was er, zoals de onderzoekers zelf stellen, vrij weinig data beschikbaar over het stemgedrag in de Amerikaanse verkiezingen van 1920. Ten tweede zijn alternatieve opvattingen honderd jaar later beter beschikbaar. Daarbij zegt stemgedrag weinig over tevredenheid of af- en toename van partijidentificatie. Bevindingen over Amerikaanse kiezers zijn tot slot ook niet zomaar toe te passen op de Europese context.

Verandering in partijidentificatie - adolescentie

Deze studie onderzoekt het effect van verandering in tevredenheid met de regering op de verandering in partijidentificatie. Echter, andere factoren kunnen ook invloed hebben op verandering in partijidentificatie. Volgens het Michiganmodel wordt partijidentificatie deels door ouderlijke socialisatie bijgebracht (Wolak 2009). De politieke kleur van een jong iemand

wordt grotendeels beïnvloedt door de politieke overtuiging van de ouders. Als jongeren opgroeien kan hun politieke kleur veranderen doordat zij steeds meer in staat zijn om verschillende ideologische posities van elkaar te onderscheiden (Rekker et al. 2019). De adolescentie (18-25 jaar) is een interessante periode voor de verandering van partijidentificatie. Adolescenten komen in aanraking met de opvattingen van leeftijdsgenoten en ze worden beïnvloed door de cultuur waar zij onderdeel van zijn en het onderwijs dat zij volgen (Wolak 2009). De adolescentie is mogelijk zo formatief dat het een verandering in partijidentificatie verklaard. In dit onderzoek wordt daarom gecontroleerd voor adolescentie als verklarende factor voor verandering in partijidentificatie. Er wordt verwacht dat de adolescentie ook een verklarend effect heeft op de verandering van blokidentificatie. De Nederlandse jeugd ontwikkelt in deze fase een gevoel van aantrekking met (ideologisch) links of rechts (Rekker et al. 2019).

Figuur 1. Overzicht hypothesen inclusief de controlerende analyse voor blokidentificatie

Casus

Door COVID-19 stonden regeringen wereldwijd voor een ongekende bestuurlijke uitdaging om het virus zoveel mogelijk in te dammen en de economische gevolgen te kunnen overzien (Bol et al. 2021). In dit onderzoek zijn de data afkomstig uit 2019, 2020 en 2021, om een

meetmoment voor en tijdens de coronapandemie in het onderzoek op te nemen. Het is voor (westerse) regeringen en burgers de eerste keer dat zij een pandemie op deze schaal en impact meemaakten. Om te anticiperen op de coronacrisis moesten regeringspartijen snelle en nieuwe beleidskeuzes. Een onvoorziene situatie resulteert in een mindere voorspelbaarheid van de beleidskeuzes van een partij en biedt in dit onderzoek inzicht in de wortels en werking van partijidentificatie (Brader et al. 2013).

Nederland is in dit onderzoek de casus. Het is ten eerste van belang om een casus te kiezen waarin niet eerder een pandemie plaatsvond. Veel Europese landen ontsprongen tijdens de uitbraak van de Mexicaanse griep (*swine flu*) de dans. De maatregelen (of het gebrek daaraan) in Europese landen kwamen sterk overeen (Van Overbeke en Stadig 2020). Er zijn in Nederland 51 personen mede ten gevolge van deze griep overleden. Naast de campagne “Grip op griep” en de beschikbaarheid van een vaccinatie voor risicogroepen zijn er geen (vrijheidsbeperkende)maatregelen geweest (Bults et al. 2010). Ten tweede is het van belang dat in de casus burgers op de hoogte (kunnen) zijn van het beleid en de mogelijke alternatieven. Dat is een voorwaarde voor het afwegen van regeringsbeleid (Achen en Bartels 2016). De Nederlandse aanpak van de crisis was (relatief) transparant. Zo werd het advies van het *Outbreak Management Team* (OMT) direct openbaar gemaakt. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld België, daar bleef deze informatie geheim tot na de eerste acute fase van de pandemie (Pattyn et al. 2021). Tot slot biedt de beschikbaarheid van data uit het Nederlandse LISS-panel uit 2019, 2020 en 2021 een unieke kans om tevredenheid met de regering en partijidentificatie over tijd te analyseren. De combinatie van deze drie factoren - de nieuwigheid van de pandemie, de openheid van de afwegingen en alternatieven en de beschikbaarheid van paneldata – maakt Nederland een geschikte casus voor dit onderzoek.

Om te onderzoeken of Nederland een gemiddelde casus is, wordt gekeken naar de snelheid van handelen, de besluitvaardigheid en de besmettingscijfers in vergelijkbare

systemen. De Nederlandse besmettingscijfers liepen tot september 2020 vrijwel gelijk op met de Europese Unie (Our World in Data 2022; Van Overbeke en Stadig 2020). In tabel 2 zijn het aantal coronadoden per miljoen inwoners op 7 april 2020 opgenomen. 7 april was de piek in het Europese sterftecijfer van de eerste golf. Het Europese sterftecijfer was op deze dag 7,1 doden per miljoen inwoners (totaal, geen gemiddelde). Het Nederlandse sterftecijfer lag daar net iets boven, met 8,9 doden per miljoen inwoners ((Our World in Data 2022). Het verloop van de pandemie in Nederland is dus redelijk representatief, als je enerzijds kijkt naar het verloop van de eerste golf en anderzijds naar het aantal doden per miljoen inwoners.

Vertrouwen in de overheid is een verklarende factor voor de beleidskeuzes van de regering (Schraff 2021). Een context van algemeen hoog institutioneel vertrouwen heeft de weg vrijgemaakt voor de Nederlandse regering om te kiezen voor meer pragmatische en zachte maatregelen (Pattyn et al. 2021). Succesvol collectief optreden vereist een bepaalde mate van vertrouwen in de instituties (Schraff 2021). In tabel 2 staan de vertrouwenscijfers van landen in de Europese Unie in 2019 en 2020. Het vertrouwen in de overheid in Nederland is bovengemiddeld vergeleken met de rest van Europa en scoort in 2019 in het hoogste kwart (Ritchie et al. 2020). Denemarken, Finland en Luxemburg scoorden hoger. Waardoor met deze landen de Nederlandse covidstrategie vergeleken kan worden. Het vertrouwenscijfer is bijna in elk Europees land gestegen in 2020 ten opzichte van 2019. Deze stijging zou voornamelijk een kortstondig *rally-effect* of lockdowneffect zijn door de onvoorspelbare situatie (Schraff 2021). De institutionele context waarop de Nederlandse COVID-maatregelen zijn gebaseerd zijn dus voornamelijk te vergelijken met landen waar meer dan zestig procent van de inwoners aangeeft vertrouwen te hebben in de overheid van hun land. Deze vergelijkingen zijn in lijn met ander onderzoek. Gecentraliseerde autoritaire landen met een lage doeltreffendheid van de regering, weinig vrijheid en laag maatschappelijk vertrouwen het snelst en hardst opgetreden tegen COVID-19 (Toshkov et al. 2021).

Tabel 2. Percentage vertrouwen in de overheid in 2019 en 2020 (OECD 2022) en sterftecijfer op 7 april 2020 per miljoen inwoners (COVID-19) (Ritchie et al. 2020)

Land	Vertrouwen		Coronasterfte	Land	Vertrouwen		Coronasterfte
	2019	2020	7 april 2020		2019	2020	7 april 2020
Luxemburg	78,0	NA	4,73	Estland	40,3	46,5	1,8
Finland	63,9	80,9	1,1	Slovenië	39,7	45,3	1,4
Nederland	61,7	78,1	8,9	Griekenland	39,6	39,7	0,6
Denemarken	63,3	71,6	2,8	Frankrijk	38,2	41,0	14,4
Ierland	58,1	58,8	3,98	Spanje	36,8	38,2	17,1
Duitsland	56,9	65,4	2,1	Tsjechië	NA	31,9	0,8
Zweden	51,3	67,1	NA	België	32,8	29,5	16,3
Oostenrijk	51,2	62,6	1,8	Letland	23,9	30,7	0,2
Polen	49,8	27,3	0,4	Slowakije	23,1	30,7	0,1
Hongarije	48,4	42,9	0,5	Italië	22,2	37,5	11,1
Portugal	43,6	58,7	2,6				
Litouwen	40,7	47,4	0,4	Gemiddeld	45,3	48,7	4,5

De Nederlandse bestrijding van COVID-19 kan dus worden vergeleken met moderne democratische landen met een relatief hoog vertrouwen in de overheid, waarvan de besmettingscijfers en coronadoden ongeveer gelijkliepen.

Partijidentificatie in Nederland

In Nederland neemt sinds het midden van de jaren 70 partijidentificatie onder respondenten af (Holmberg en Oscarsson 2020). Daarmee voegt Nederland zich in een lijstje met andere Europese democratieën zoals Zweden, Duitsland, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk. Deze trend wordt door Garzia et al. bevestigd. Hun studie onderzoekt uit veertien West-Europese landen de nationale verkiezingsstudies tussen 1960 en 2018. Zij stellen dat

gesproken kan worden over een conceptuele homogeniteit van het begrip partijidentificatie in Europa (Garzia et al. 2022). Volgens de auteurs is dit het bewijs dat een algemene trend gaande is van afnemende partijidentificatie, en dat Nederland geen uitzondering is (Garzia et al. 2022). Deze conclusie borduurt voort op de trend die ook Peter Mair waarneemt: partijidentificatie neemt sinds het eind van de twintigste eeuw in Europa af (2013).

Methode

Deze sectie bespreekt de methode waarmee de onderzoeksvraag beantwoord kan worden. Door de beschikbaarheid van het LISS-panel, waarin dezelfde respondenten op verschillende momenten zowel hun tevredenheid met de regering als de mate en object van partijidentificatie hebben aangegeven, kan de causale relatie tussen de variabelen worden onderzocht. Bij paneldata wordt informatie van dezelfde variabelen verzameld op verschillende momenten (Berrington et al. 2006). Het LISS-panel bestaat uit 5.000 huishoudens, waarvan ongeveer 7.500 personen elke maand online vragenlijsten invullen.

Variabelen

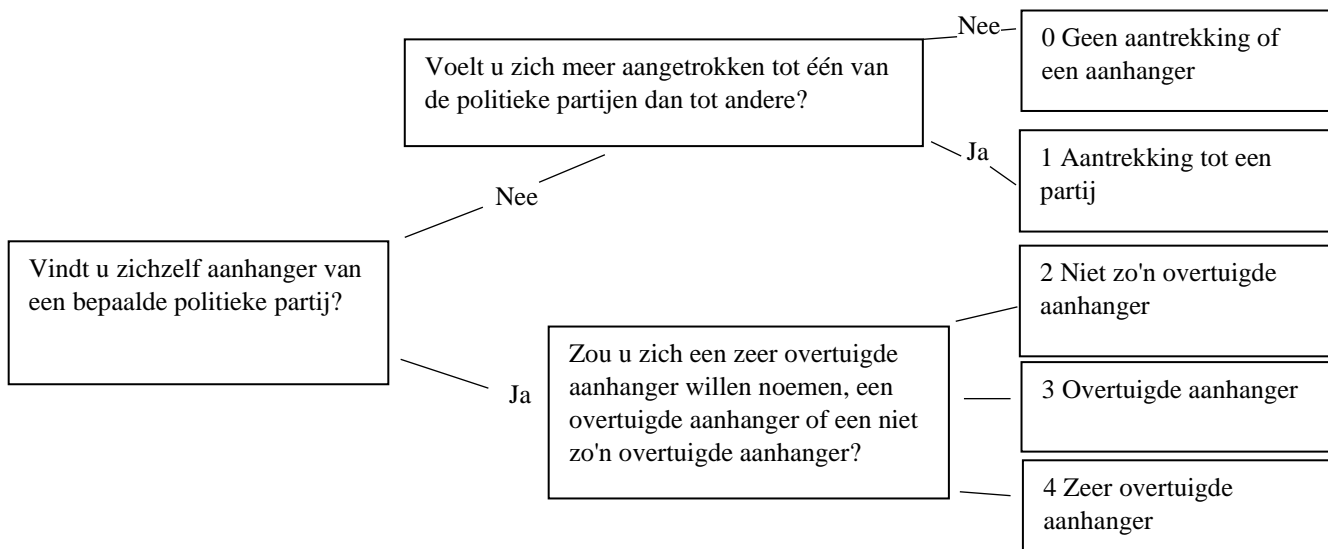
In de analyse wordt gebruik gemaakt van de variabele tevredenheid met de regering en de variabele partijidentificatie. De variabele tevredenheid met de regering is eerst in december 2019 gemeten door de vraag ‘Hoe ontevreden of tevreden bent u in het algemeen met wat de regering in de afgelopen tijd heeft gedaan?’. Respondenten kunnen met een score van 1 t/m 5 hun tevredenheid aangeven waarin 1 staat voor zeer ontevreden en 5 voor zeer tevreden. In december 2020 is deze vraag voor de tweede keer gesteld. Door deze scores met elkaar te vergelijken kan worden onderzocht in hoeverre de tevredenheid met de regering van respondenten is veranderd. De vragen zijn in de verschillende vragenlijsten op dezelfde manier geformuleerd.

Tabel 3. Opbouw variabelen

	t_1	t_2	$t_2 - t_1$
x Tevredenheid met regering	December 2019	December 2020	Δx
y Partij- en blokidentificatie	Januari 2020	Januari 2021	Δy

Partijidentificatie is via een aantal stappen gemeten. Drie variabelen vormen samen de nieuwe variabele ‘partijidentificatie’ op t_1 en op t_2 . Allereerst is gevraagd of de respondent zichzelf ziet als een ‘aanhanger van een partij’. Als de respondent deze vraag met ‘ja’ beantwoordt, krijgt de respondent de volgende vraag: ‘Zou u zich een zeer overtuigde aanhanger willen noemen, een overtuigde aanhanger of niet zo'n overtuigde aanhanger?’. Met 1 zeer overtuigde aanhanger, 2 overtuigde aanhanger en 3 niet zo een overtuigde aanhanger. Deze volgorde is in dit onderzoek gehercodeerd, zodat de schaal van partijidentificatie oplopend is nadat geen aantrekking en aantrekking tot een partij zijn toegevoegd. Als de respondent deze vraag met ‘nee’ beantwoordt, krijgt de respondent de vraag of hij of zij zich aangetrokken voelt tot een partij (ja of nee). De drie variabelen vormen samen de variabele partijidentificatie. Figuur 2 geeft weer hoe de verschillende categorieën tot stand zijn gekomen. De waarden 0 tot en met 4 staan hier geformuleerd in termen van aantrekking tot een partij en aanhanger van een partij. Dit staat in de analyse voor een oplopende schaal van 0 geen partijidentificatie tot 4 zeer sterke partijidentificatie. Vervolgens is aan de respondenten gevraagd tot welke partij zij zich aangetrokken of aanhanger voelen.

Figuur 2. Samenstelling variabele partijidentificatie

Om de hypothese te toetsen is het van belang om te weten hoe de variabelen over tijd veranderen. In de eerdergenoemde tabel 3 is weergegeven hoe hiervoor twee nieuwe variabelen tot stand zijn gekomen. Het maken van een variabele ‘verandering’ brengt een aantal implicaties met zich mee. Zo zorgt de beginwaarde op t_1 ervoor dat Δx en Δy niet alle waarden uit de schaal kan krijgen. Dit uit zich op twee manieren. Als respondent A op t_1 waarde ‘3’ op een schaal van 1 tot en met 5 bij variabele ‘tevredenheid met de regering’ invult, dan kan de respondent op Δx alleen -2, 2, 0, 1 en 2 scoren. De schaal loopt van -4 tot en met 4. Ten tweede; als respondent B op t_1 aangeeft zeer ontevreden te zijn met de regering (1), dan kan deze respondent volgens de data niet nog ontevredener zijn geworden. In praktijk zou de respondent dit wel kunnen worden. Deze informatie mist in de analyse. Dit zijn geen fundamentele bezwaren, maar goed om in het achterhoofd te houden.

De verwachte richting van de relatie tussen verandering in tevredenheid met de regering en verandering in partijidentificatie is volgens de theorie afhankelijk van de partij waar de respondent zich mee identificeert (tabel 1). Voor dit interactie-effect is een dummyvariabele regeringspartij gemaakt. Als respondenten zich identificeren met VVD, CDA, D66 of ChristenUnie, dan krijgt dummyvariabele regeringspartij score 1. Op alle ondervraagde momenten regeerden deze partijen, maar op t_2 (januari 2021) partij- en

blokidentificatie was dit kabinet gevallen. Echter, het kabinet bleef demissionair regeren tot de verkiezingen twee maanden later in maart 2021 (Rijksoverheid 2021).

Partijidentificatie kan op twee manieren veranderen. Ten eerste kan de mate van partijidentificatie veranderen als de kiezer zich meer of minder met de regerings- of oppositiepartij gaat identificeren. Ten tweede kan het object van partijidentificatie veranderen. Een kiezer die zich op t_1 met een regeringspartij en op t_2 zich met een oppositiepartij identificeert, verandert van object van partijidentificatie. Om te bepalen welke analyse gebruikt dient te worden, is het nuttig in kaart te brengen hoeveel kiezers wisselen van object van partijidentificatie. Hiervoor is de dummyvariabele ‘regeringspartij’ op t_1 en t_2 gebruikt. Vervolgens is een nieuwe variabele gemaakt door dummy t_1 en dummy t_2 van elkaar af te trekken. Score 0 betekent geen verandering ($0-0=0$, $1-1=0$), en score -1 of 1 betekent verandering ($1-0=1$, $0-1=-1$). Voor deze analyse is -1 gehercodeerd naar 1, aangezien de analyse nu vraagt of het object verandert, en niet wat de richting van de verandering is. Deze stappen zijn gevolgd voor de kiezers die aangaven zich aangetrokken voelen tot een partij (score 1 op variabele partijidentificatie) en voor kiezers die zich aanhanger voelen (score 2 tot en met 4 op variabele partijidentificatie). In tabel 5 zijn de frequenties van deze variabelen weergegeven.

Tabel 5. Frequenties verandering object van partijidentificatie

	Aantrekking tot een partij	Aanhanger van een partij
	<i>Percentage (valide)</i>	<i>Percentage (valide)</i>
Geen verandering	86,6	98,2
Verandering	13,4	1,8

Uit deze frequenties blijkt dat het percentage kiezers die van object van partijidentificatie wisselen hoger is onder kiezers die aangeven zich aangetrokken voelen tot een partij, dan bij

de mensen die aangeven aanhanger te zijn van een partij. In de variabele wisselen van object van partijidentificatie zijn de twee categorieën samengevoegd, waardoor in totaal 190 respondenten wisselen van object. In dit onderzoek worden twee analyses gemaakt, om zo rekening te kunnen houden met verandering van object van partijidentificatie en met verandering in mate van partijidentificatie. Daarvoor zijn twee variabelen gemaakt. De respondenten die wisselen in hun object van partijidentificatie zijn verwijderd uit de analyse waarin onderzocht wordt wat het effect is van verandering in tevredenheid met de regering op verandering in de mate van partijidentificatie. In de tweede analyse wordt aan de hand van een logistische regressie onderzocht wat het effect is van verandering tevredenheid met de regering op verandering van object van partijidentificatie.

In eerder onderzoek naar verandering in partijidentificatie is in de Nederlandse context gekozen om niet partijidentificatie, maar blokidentificatie te onderzoeken (Rekker et al. 2019). Door de focus op het effect van verandering in tevredenheid met de regering lijkt het niet aannemelijk dat blokidentificatie hierdoor wordt beïnvloed. De Nederlandse regering heeft in 2020 en 2021 geen ideologisch homogeen karakter. Om toch voor dit effect te controleren wordt een analyse uitgevoerd met de absolute verandering van blokidentificatie als afhankelijke variabele. Met deze samenstelling van de regering kan over de richting van de verandering geen duidelijke voorspelling worden gedaan. De variabele is gevormd door de variabele links-rechtszelfidentificatie op de twee verschillende meetmomenten (die gelijk zijn aan die van partijidentificatie) van elkaar af te trekken. Deze variabele is gehercodeerd naar een schaal van 0, geen verandering, tot en met 10, zeer veel verandering. De verwachting dat het Nederlandse electoraat blokvast is, wordt bevestigd in de frequentiegegevens van deze variabele. 48,4% (valide) verandert niet en 36,1% (valide) scoort een 1 op de 10-puntsschaal.

De levensfase van de respondent heeft mogelijk invloed op de veranderlijkheid van partij- en blokidentificatie. In dit onderzoek wordt de variabele ‘adolescent’ meegenomen ter

controle van de verklarende kracht van de onafhankelijke variabele. Aan de hand van de achtergrondvariabele 'leeftijd' op t_1 wordt een dummyvariabele 'adolescentie' gemaakt waarbij waarde 1 geldt voor een leeftijd tussen de 16 en 25 jaar. De biologische benadering van adolescentie zou 18 jaar zien als het einde van de adolescentie. Echter, tot 25 jaar wordt gezien als de politieke adolescentie en de meest formatieve periode van ontwikkeling van politieke voorkeuren (Rekker et al. 2019). In dit onderzoek wordt een dummyvariabele voor adolescentie gebruikt, in plaats van leeftijd als lineaire variabele op te nemen. Dit is gedaan omdat een formatieve fase niet impliceert dat naarmate een adolescent ouder wordt de identificatie minder veranderlijk wordt, of dat dit voor elke respondent hetzelfde tempo of verloop heeft. Een dummyvariabele kan controleren of een verandering in partijidentificatie verklaard wordt door verandering in tevredenheid met de regering, of dat de adolescentie van de respondent de veranderingen verklaard.

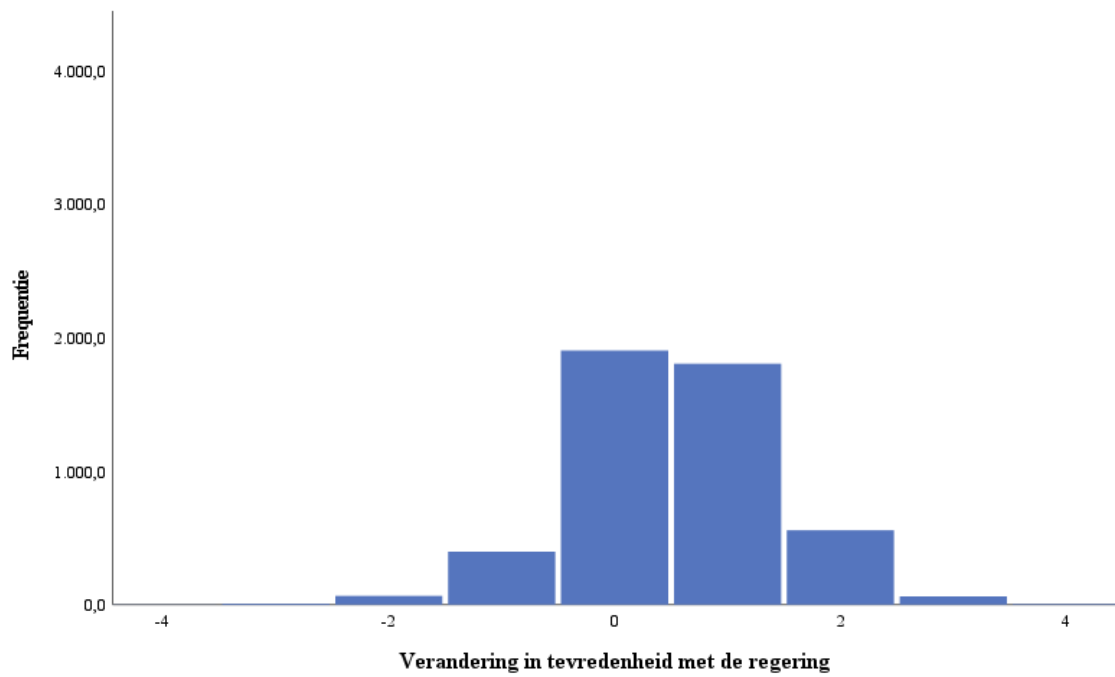
Tabel 4 toont de descriptieve gegevens van de variabelen. Daarnaast tonen de twee histogrammen (figuur 3 en figuur 4) de verdeling van de frequenties van de twee nieuwe variabelen: de verandering in tevredenheid met de regering en verandering in mate van partijidentificatie. Het grootste aandeel van de respondenten verandert niet in tevredenheid met de regering. Figuur 3 toont dat in 2020 mensen over het algemeen meer tevreden dan ontevreden zijn geworden met het gevoerde beleid van de regering. Veruit de grootste groep van respondenten verandert niet wat betreft hun mate van partijidentificatie. De groep, die na een jaar een sterkere partijidentificatie heeft, is bij deze variabele ongeveer gelijk aan de groep waarbij de partijidentificatie afneemt.

Tabel 4. Descriptieve gegevens variabelen

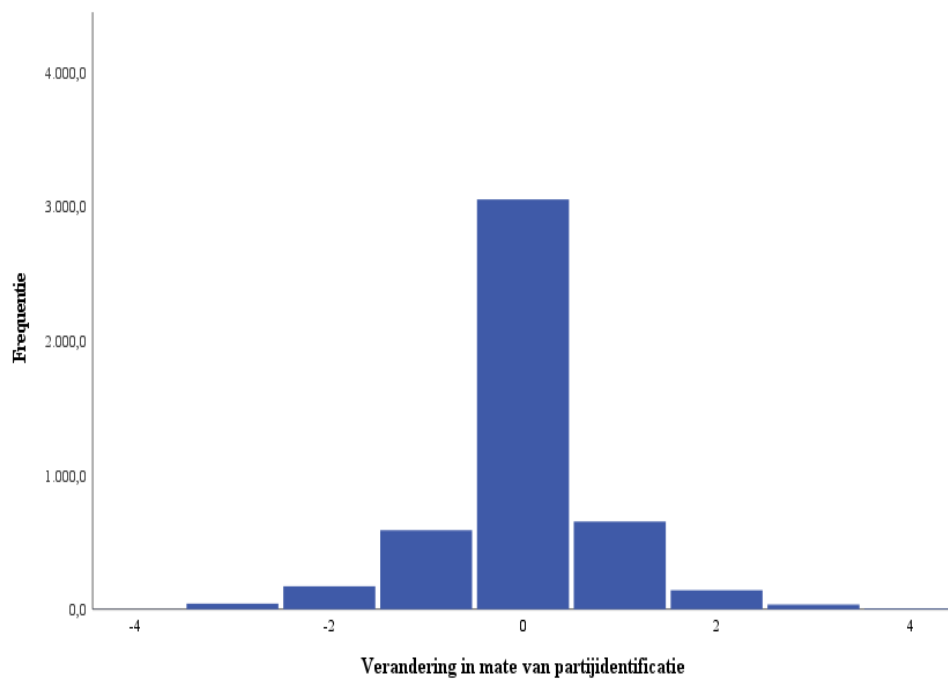
Variabele	N	Gemiddelde	SD	Min	Max	Schaal
Partijidentificatie 2020	5595	0,92	1,05	0	4	0, geen identificatie, 4 zeer overtuigde identificatie
Partijidentificatie 2021	5934	0,92	1,03	0	4	0, geen identificatie, 4 zeer overtuigde identificatie
Verandering in mate partijidentificatie	4690	0	0,84	-4	4	-4 zeer verminderd, 4 zeer vergroot
Verandering van object partijidentificatie	1950	0,1	0,30	0	1	0 geen verandering, 1 verandering
Tevredenheid met de regering 2019	5471	2,70	0,85	1	5	1 zeer ontevreden, 5 zeer tevreden
Tevredenheid met de regering 2020	5996	3,23	0,92	1	5	1 zeer ontevreden, 5 zeer tevreden
Verandering in tevredenheid met de regering	4806	0,54	0,92	-4	4	-4 zeer verminderd, 4 zeer vergroot
Links/rechts zelfpositionering 2020	4873	5,15	2,22	0	10	0 links, 10 rechts
Links/rechts zelfpositionering 2021	5241	5,18	2,19	0	10	0 links, 10 rechts
Verandering in blokidentificatie	4106	0,78	1,09	0	10	0 geen verandering, 10 verandering
Identificatie met een regeringspartij (dummy)	3274	0,43	-	0	1	0 identificatie met oppositie, 1 identificatie met regeringspartij
Adolescentie (dummy)	6286	0,20	-	0	1	0 >25, 1 ≤25

Figuur 3. Histogram frequentie onafhankelijke variabele verandering in tevredenheid met de regering

Figuur 4. Histogram frequentie afhankelijke variabele verandering in mate van partijidentificatie

Method

Om de hypothese te toetsen wordt onderzocht wat de uitkomst is van de functie $\Delta y \sim \Delta x$. Met y partijidentificatie en x tevredenheid met de regering. De analyse waarin de verandering in de mate van partijidentificatie wordt onderzocht is een lineaire regressie. De analyse waarin de verandering van het object van partijidentificatie wordt onderzocht is een binaire logistische regressie, omdat de afhankelijk variabele twee antwoordmogelijkheden heeft (0 en 1). Zoals tabel 1 toont, worden andere uitkomsten verwacht voor stemmers die identificeren met een regeringspartij dan met een oppositiepartij. Met een interactievariabele zal worden onderzocht of deze losse hypothesen standhouden. Vervolgens wordt dezelfde analyse uitgevoerd met blokidentificatie als afhankelijke variabele. Aan deze analyse is het interactie-effect niet toegevoegd. De variabele meet namelijk de absolute verandering, waardoor het niet logisch is om het interactie-effect te onderzoeken. Tot slot wordt op basis van de literatuur een controlevariabele aan de analyse toegevoegd. Zo zal het effect van adolescentie worden onderzocht door te controleren voor de leeftijd van de respondent. De verwachting is dat jongere kiezers (nog) flexibel zijn in partijidentificatie, en dat op latere leeftijd deze identificatie meer vastligt (Wolak 2009).

Resultaten

Tabel 6 toont de resultaten van de modellen om de verandering in mate en object van partijidentificatie en blokidentificatie te verklaren. De analyses bevatten twee modellen. Model 1 bevat steeds alleen de onafhankelijke variabele ‘verandering in tevredenheid met de regering’ en model 2 bevat ook de controle- en interactievariabele.

Tabel 6. Regressiemodellen voor afhankelijke variabele verandering in partijidentificatie (mate en object) en verandering in blokidentificatie. Met standaardfout tussen haakjes

Afhankelijke variabele	Verandering in mate		Verandering van object		Verandering in	
	van partijidentificatie		van partijidentificatie		blokidentificatie (absoluut)	
Nummer	1	2	1	2	1	2
Regressie	Lineair	Lineair	Logistisch	Logistisch	Lineair	Lineair
Verandering in tevredenheid met de regering	0,008 (0,014)	-0,015 (0,027)	0,097 (0,089)	0,241** (0,1)	0,008 (0,019)	0,011 (0,020)
Adolescentie	-	-0,257*** (0,073)	-	0,423 (0,317)	-	0,109* (0,066)
Identificatie met een regeringspartij	-	0,095** (0,044)	-	-1,01*** (0,215)	-	-
Interactie tevredenheid met regering * identificatie met regeringspartij	-	0,057 (0,041)	-	-0,835*** (0,227)	-	-
Constante	-0,004 (0,015)	-0,250*** (0,030)	-2,28*** (0,098)	-1,97*** (0,121)	0,781)** * (0,021)	0,770*** (0,022)
-2LL	-	-	1169	1095	-	-
Cox and Snell's R ²	-	-	0,001	0,041	-	-
Nagelkerke's R ²	-	-	0,001	0,086	-	-
R ²	0,000	0,011	-	-	0,000	0,001
N	4356	2522	1823	1823	3828	3828

* p < 0.1, **p < 0.05, ***p < 0.01.

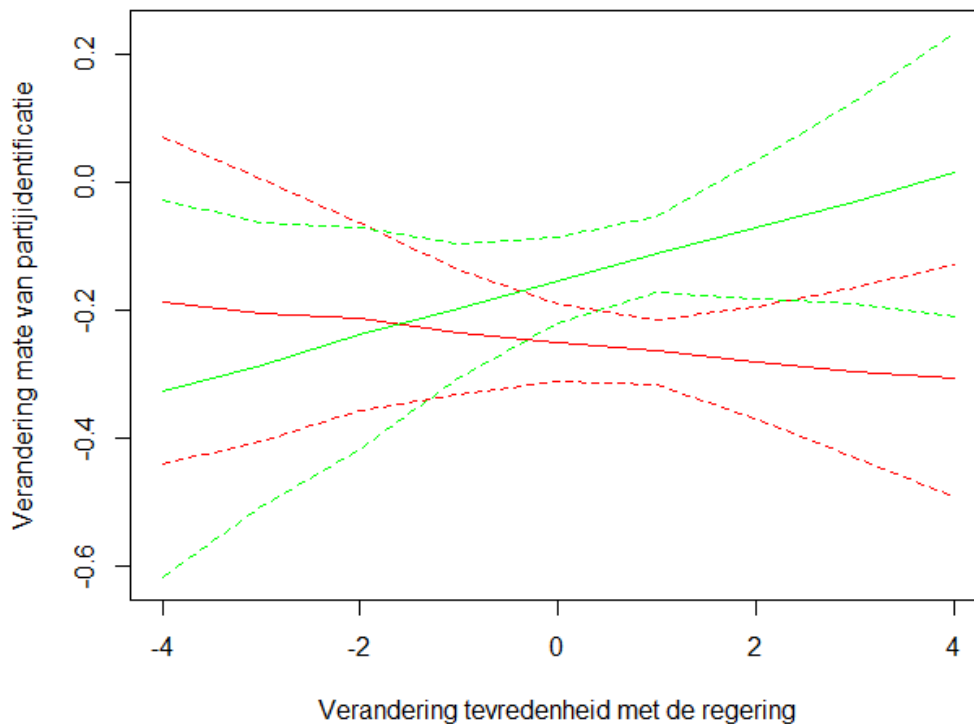
Analyse verandering in de mate van partijidentificatie

Ten eerste wordt getest wat het effect is van een verandering in tevredenheid met de regering op een verandering in mate van partijidentificatie. Uit model 1 in deze analyse blijkt dat een verandering in tevredenheid met de regering geen statistisch significant heeft op de verandering in de mate van partijidentificatie. De verklarende kracht van het model, de R², laat zien dat de

verandering in tevredenheid met de regering geen verklaring is voor de verandering in de mate van partijidentificatie. De regressiecoëfficiënt stelt dat bij een eenheid toename van verandering in tevredenheid met de regering, de verandering in mate van partijidentificatie met 0,008 stijgt. Echter, deze resultaten kunnen niet gegeneraliseerd worden naar de populatie. In het tweede model van deze analyse is de verklarende kracht door het toevoegen van de controle- en interactievariabele flink gestegen. De controlevariabele adolescentie is in dit model significant. Opvallend is ook de wisseling van de richting van het effect van de verandering in tevredenheid met de regering door het toevoegen van de significante variabelen. Dat zegt vooral iets over de grootte van het effect. Op een schaal van -4 tot 4 is een verandering van 0,008 of -0,015 erg minimaal. Een verklaring voor het niet-significante effect kan zijn dat de tevredenheid van de meeste respondenten met de overheid niet is veranderd, of eerder is toegenomen. Kiezers zijn vooral geneigd te handelen vanuit ontevredenheid, waardoor een positieve verandering in tevredenheid mogelijk geen significant effect heeft op verandering in mate van partijidentificatie (Achen en Bartels 2016).

In figuur 5 is de interactie geplot, om een beter beeld te krijgen van het effect van identificeren met een oppositie- of regeringspartij. De interactie heeft, in tegenstelling tot de dummy, geen significant effect. De verwachte verandering van richting is in dit figuur wel juist te zien. Dat wil zeggen, iemand die meer tevreden wordt met de regering en zich identificeerde met een regeringspartij, zal zich meer gaan identificeren met een regeringspartij. Andersom: iemand die zich identificeert met een oppositiepartij en meer tevreden wordt met de regering, zal zich minder identificeren met de originele partij. De dummy heeft zelf wel een significant effect, maar een interactie kan niet worden geïnterpreteerd op basis van losse coëfficiënten. De figuur toont de interactie als geheel.

Figuur 5. Plot interactie-effect van identificatie regeringspartij (groen) of oppositiepartij (rood) op relatie verandering in tevredenheid en verandering mate van partijidentificatie

In model 2 van de eerste analyse is het effect van de dummyvariabele adolescentie significant. Echter, de richting van de coëfficiënt is niet zoals voorspeld. De regressiecoëfficiënt is negatief: het zijn van een adolescent zorgt voor minder verandering op de schaal van mate van partijidentificatie. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat adolescenten zich minder snel op een vragenlijst al zouden uitlaten over identificatie, omdat ze hier nog niet zeker over zijn. Dit blijkt ook uit de frequentiegegevens. Op t_1 gaf 55,5% van de adolescenten aan zich niet aangetrokken te voelen tot een partij of een aanhanger te zijn. Dit tegenover 39,9% van de respondenten ouder dan 25 jaar.

De analyse van de afhankelijke variabele ‘verandering in mate van partijidentificatie’ toont geen significant resultaat voor de verklarende kracht van een verandering in tevredenheid met de regering. Het meest overtuigend is de controlevariabele adolescentie die, tegen verwachting in, aantoont dat ouder zijn dan 25 de kans op verandering van de mate van partijidentificatie significant vergroot. Daarnaast toont het plot de verwachte richting van het

effect van verandering in tevredenheid met de regering op de verandering in mate van partijidentificatie opgesplitst in identificatie met regerings- of oppositiepartij.

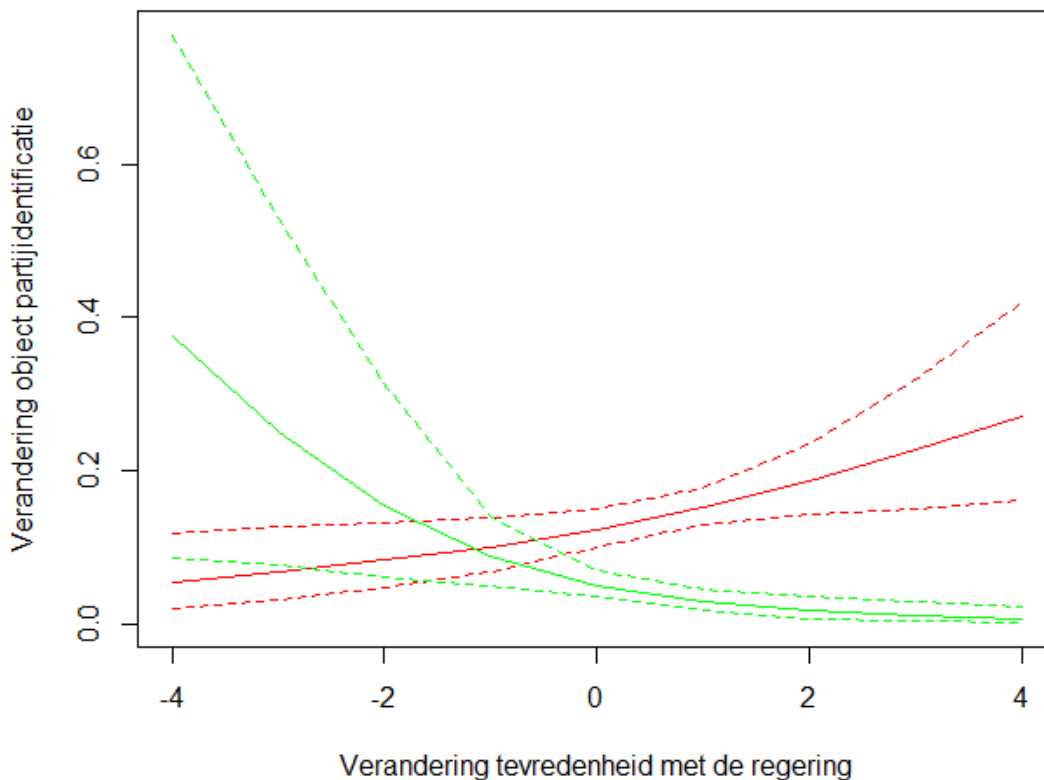
Analyse verandering van het object van partijidentificatie

In de tweede analyse is de afhankelijke variabele de verandering van object van partijidentificatie. Aangezien de afhankelijke variabele een binaire variabele is, is in de tweede analyse een logistische regressie uitgevoerd. De kans dat een respondent verandert van object van partijidentificatie wordt hiermee getest. De coëfficiënten uit de logistische regressie tonen de verwachte daling of stijging van de kans dat een respondent wisselt van object van partijidentificatie bij een eenheid stijging van de onafhankelijke variabele. Anders dan in de eerste analyse, heeft de verandering in tevredenheid met de regering een significant effect op de verandering van object van partijidentificatie. Wederom neemt bij het tweede model de verklarende kracht toe. Om de verklarende kracht van de twee modellen aan de hand van $-2LL$ te verklaren, dient het aantal respondenten in de modellen gelijk te zijn. Daarom zijn in het eerste model alleen de respondenten meegenomen zonder missende waarden in het tweede model. Hoe lager de $-2LL$, hoe passender het model is. In dit geval is dat het tweede model ((1) 1169 – (2) 1095). Dit komt mede door het significante effect van de interactie. Deze analyse bevestigt de hypothese dat het effect van verandering in tevredenheid met de regering anders is voor respondenten die zich (op t_1) identificeren met een regeringspartij dan voor respondenten die zich (op t_1) identificeren met een oppositiepartij. Dat wil zeggen, als de tevredenheid met de regering toeneemt neemt de kans dat een respondent, die zich identificeert met een regeringspartij, wisselt van object van partijidentificatie, af. Figuur 6 toont de interactie. De kans om te wisselen neemt voor identificatie met een oppositiepartij (rood) op t_1 toe en voor regeringspartij op t_1 (groen) af als de tevredenheid toeneemt. De lijnen tonen daarnaast dat de kans niet lineair verandert bij toe- of afname van tevredenheid. Bij extreme waarden van verandering is de kans om wel of niet

te veranderen het grootst. Kiezers waarvan hun tevredenheid het meest is afgenomen (-4) hebben de grootste kans om te veranderen van object van partijidentificatie. Dat is lijn met de verwachting van Achen en Bartels, dat vooral ontevreden kiezers handelen naar hun veranderende tevredenheid (2016).

Het effect van adolescentie is in de tweede analyse niet significant. Opvallend is dat de richting van de variabele in deze analyse positief is. De kans om te wisselen van object van partijidentificatie wordt dus groter als de respondent jonger is dan 25 jaar. De kans om nog van object van partijidentificatie te wisselen is dus groter als je adolescent bent, maar als het object eenmaal is vastgesteld, dan veranderen ouderen vaker in de mate van deze identificatie. Echter, het resultaat uit de paneldata met betrekking tot verandering van object van partijidentificatie is niet te generaliseren naar de populatie door het niet-significante effect.

Figuur 6. Plot interactie-effect van identificatie met regeringspartij (groen) of oppositiepartij (rood) op t_1 op relatie verandering in tevredenheid met de regering op verandering in mate van partijidentificatie

Analyse absolute verandering blokidentificatie

Tot slot heeft dit onderzoek ter controle van de verwachte blokidentificatie in Nederland de verandering in blokidentificatie geanalyseerd. In de derde analyse is de verandering in blokidentificatie de afhankelijke variabele en is in het tweede model van de analyse de controlevariabele adolescentie toegevoegd. Dit onderzoek verwacht dat een verandering in tevredenheid met de regering geen significant heeft op de verandering in blokidentificatie, door het ideologische heterogene karakter van de regering. Deze verwachting blijkt te kloppen. Uit de descriptieve gegevens van blokidentificatie blijkt dat weinig respondenten veranderen in hun links-rechtsidentificatie, en weinig respondenten echt wisselen van een blok. Dit heeft ook effect op de resultaten. De controlevariabele adolescentie heeft een significant positief effect. Het zijn van een adolescent voorspelt 0,109 stijging op de 10-puntsschaal van links-rechtszelfindicatie. Met deze stijging verandert de respondent niet van blok. Echter, de resultaten tonen dat adolescenten wel waarschijnlijker zijn te veranderen dan (politiek) volwassenen.

Assumpties

Uitspraken over data moeten gedaan worden met nuance en met oog voor onregelmatigheden. Door het analyseren van de *Cook's distance* wordt gecontroleerd voor uitschieters in de data die invloed kunnen hebben op de analyse. In de drie analyses zijn geen waarden voor Cook groter dan 1. Uit de testen voor *multicollinearity* (*tolerance* en VIF) kwamen ook geen zorgwekkende uitslagen. Dat betekent dat de variabelen onderling niet in zo een mate met elkaar congrueren dat het een beperking voor het onderzoek zou zijn.

Naast de reguliere controles zijn in dit onderzoek tijdens het uitvoeren van de analyses een aantal methodologische keuzes gemaakt, bijvoorbeeld bij het maken van de variabelen verandering in tevredenheid met de regering en verandering in mate van partijidentificatie. De schaal in deze variabelen loopt van -4 tot en met 4. Waarbij -4 een afnemende

partijidentificatie of tevredenheid betekent, en 4 een toenemende partijidentificatie of tevredenheid. De richting van de verandering is zo opgenomen in de variabelen. Om de mate van verandering te meten, had dit onderzoek de minwaarden kunnen hercoderen naar het positieve equivalent. Om te controleren of een analyse met dergelijke variabelen andere of significante resultaten toont, is een testregressie uitgevoerd. Deze resultaten lieten geen significante resultaten zien. Daarbij zou het verwachte interactie-effect met een absolute verandering niet onderzocht kunnen worden. Er is dus gekozen om de veranderingsvariabelen te gebruiken inclusief richting. Tot slot zijn in de analyse ‘verandering object van partijidentificatie’ nog een aantal respondenten verloren gegaan. Dat gaat om de respondenten die van ‘geen identificatie’ naar een identificatie zijn veranderd. Deze respondenten zijn niet opgenomen in de analyse omdat zij niet van hun eerdere identificatiepartij zijn afgestapt, en daardoor niet dezelfde ‘beweging’ hebben gemaakt als respondenten die bijvoorbeeld van oppositie- naar regeringspartij zijn veranderd.

Conclusie

2020 was door de uitbraak van de COVID-19-pandemie een uitzonderlijk jaar. Deze studie heeft het effect van een verandering in tevredenheid met de regering op de verandering in de mate en het object van partijidentificatie onderzocht. De Nederlandse regering stond voor onverwachte, nieuwe en buitengewone beleidskeuzes. De crisis was een politiek onderwerp, waar alle Nederlanders op hun eigen manier mee te maken kregen. Een verandering in tevredenheid – zowel positief als negatief – zou daar een logisch gevolg van zijn. Echter, beïnvloedt deze verandering vervolgens de identificatie die mensen hebben met hun partij? Of wel, veranderen mensen hun partijidentificatie op basis van tevredenheid met het gevoerde regeringsbeleid? Gebaseerd op de bestaande literatuur werd verwacht dat het begrip partijidentificatie zich in het Nederlandse meerpartijenstelsel niet zou manifesteren zoals de Michiganbenadering voorstelde. Onder andere door de Nederlandse politieke context en het

zwevende electoraat werd verwacht dat partijidentificatie als onderdeel van een vroege ouderlijke socialisatie niet (meer) zou optreden in Nederland. Nederlanders zouden elke verkiezingen een afweging maken, en daarmee zou hun (zwakke) partijidentificatie ook veranderlijk zijn. De hypothese stelt hoe meer tevreden een kiezer wordt over het regeringsbeleid, hoe groter de kans dat deze zich meer gaat identificeren met een regeringspartij.

Uit de resultaten blijkt tegen de verwachting in dat er geen significant effect is van de verandering in tevredenheid met de regering op de verandering in mate van partijidentificatie. Het interactie-effect in de analyse manifesteert zich zoals verwacht, maar blijkt niet significant. Uit het panel blijkt dat respondenten die zich met een regeringspartij identificeren en meer tevreden worden met de regering, zich ook meer gaan identificeren. Deze resultaten zijn niet te generaliseren naar de populatie, door de niet-significante uitkomst. Daarnaast tonen de resultaten dat als de respondent geen (politieke) adolescent meer is, de kans groter is dat de mate van partijidentificatie verandert.

In de analyse verandering van het object van partijidentificatie is het effect van verandering in tevredenheid met regering significant. De kans om te veranderen van object van partijidentificatie neemt dus toe als mensen veranderen in hun tevredenheid met de regering. Om de richting van deze verandering te onderzoeken, is een interactieplot gemaakt. Deze interactie laat met een significant resultaat zien wat werd verwacht: de kans dat mensen van object van identificatie veranderen wordt groter als de tevredenheid toeneemt en de identificatie op het eerste meetmoment met een oppositiepartij was. Deze redenatie is ook om te keren: een mindere tevredenheid en een identificatie met een regeringspartij op het eerste meetmoment leidt ook tot grotere kans op verandering van object. Tot slot is een analyse uitgevoerd met verandering van blokidentificatie als afhankelijke variabele. Deze analyse

bevestigt het vermoeden dat blokidentificatie niet significant wordt beïnvloed door een verandering in tevredenheid met de regering.

Voor deze resultaten in het grotere debat geplaatst worden en de relevantie wordt geanalyseerd, is het belangrijk om ook de tekortkomingen van dit onderzoek te bespreken. Een limitatie van het panelonderzoek is dat de ondervraagde momenten nog altijd enkele momentopnames zijn. Twee metingen zeggen niks over de fluctuaties van tevredenheid en partijidentificatie tussen de metingen. Sentimenten, bijvoorbeeld tevredenheid met de regering, kunnen op momenten van crisis een kromlijng patroon doormaken (Louwerse et al. 2021). Daardoor meten t_1 en t_2 mogelijk dezelfde waarden, terwijl mogelijk verandering plaatsgevonden heeft. De vragenlijst van het LISS heeft dit proberen te ondervangen door te vragen naar tevredenheid 'in het algemeen'.

2020 als casusjaar is enerzijds een goede keuze door de nieuwe beleidsonderwerpen, anderzijds is het lastig om dit jaar te generaliseren naar andere jaren en een algemeen sentiment. Door de onzekerheid van de crisis hebben respondenten misschien de regering minder kritisch beoordeeld. Een aanbeveling voor een volgend onderzoek is om dit te onderzoek te herhalen met het jaar 2021, wanneer de crisis al even voortduurde en de regering met meer tegenslagen en protest moest omgaan. Deze momentopname is ook aanleiding voor de laatste limitatie. Handelen naar ontevredenheid of naar tevredenheid is afhankelijk van de regering. Zo blijkt uit het rapport 'Tien jaar premier Mark Rutte' dat Ruttés fouten makkelijk vergeven worden omdat hij "dit verdeelde land zo goed bij elkaar houdt". Hij krijgt van kiezers complimenten dat hij zich tijdens de coronacrisis ontwikkelde van politicus tot staatsman en in een verdeeld politiek landschap een balans weet te vinden tussen links en rechts (Kanne en Driesen 2020). Een verandering in tevredenheid met het beleid van de regering wordt door Ruttés imago mogelijk door de vingers gezien.

Los van enkele tekortkomingen, zijn de conclusies zowel vanuit een theoretisch als een sociaal perspectief relevant. In 2020 hebben kiezers hun verandering in tevredenheid met de regering niet laten doorschemeren in hun partijidentificatie. Enerzijds vertellen de resultaten dat het aspect van afstraffing of beloning in de Nederlandse democratie minder goed functioneert. Anderzijds toont de analyse dat verandering in partijidentificatie niet de manier is waarop kiezers hun (on)vrede ventileren. Echter, de resultaten tonen dat verandering in tevredenheid met de regering een significant effect heeft op verandering van object van partijidentificatie. Het wisselen van object blijkt deels te verklaren door een verandering in tevredenheid met de regering. De Nederlandse context faciliteert de mogelijkheid voor deze verandering. Nederlanders zijn vaak niet geneigd van ideologische blok te wisselen. Het heterogene karakter van de regering ondersteunt dus de kiezer die zijn partij wil afstraffen, maar niet van ideologisch blok wil wisselen. Daarbij is het in lijn met een positieve interpretatie van volatiliteit, die Van der Brug en Van der Meer eerder al voorstelden (2015). Het wisselen van object van partijidentificatie hoeft geen achteloze en willekeurige keuze te zijn. Het kan gebaseerd zijn op een beoordeling van gevoerd beleid van een partij, of – zoals in dit onderzoek – op tevredenheid met de regering.

Uit het academisch debat over partijidentificatie bleek dat partijidentificatie in Nederland niet zomaar toepasbaar of gangbaar was. Dat blijkt ook uit de resultaten van de analyse van verandering in mate van partijidentificatie. Weinig respondenten identificeren zich met een partij en zij gebruiken verandering in mate van partijidentificatie niet als manier om de regering te belonen of af te straffen. Ondanks de significante resultaten uit de analyse van verandering van object van partijidentificatie is het nog steeds een flinke minderheid die van object wisselt. Deze resultaten zijn beïnvloed door de manier waarop partijidentificatie in dit onderzoek is gemeten en wat de mogelijkheden voor afstraffing in de Nederlandse context zijn. Ten eerste, partijidentificatie is in de laatste decennia flink afgenomen (Mair 2013). De

groep die zich nog identificeert met een partij is mogelijk een groep die erg partij-vast is, aangezien de ontwikkelingen die de rest van het electoraat op drift hebben gebracht op hen weinig invloed hebben gehad (Andeweg en Thomassen 2011). In dat maatschappelijk opzicht zou het zwevende electoraat responsiever zijn op gevoerd regeringsbeleid en een positieve ontwikkeling zijn voor de staat van de representatieve democratie in Nederland. Een volgend onderzoek kan een ‘partijidentificatie-*light*’ begrip, zoals partijdigheid ofwel *partianship* gebruiken. De groep die zich als partijdig identificeert is wellicht groter, waardoor de resultaten mogelijk een ander verhaal vertellen.

De resultaten zijn dus relevant voor een beter begrip van de werking van partijidentificatie in de Nederlandse context. In het theoretisch kader werd al geopperd dat in Nederland mogelijk een ideologische identificatie sterker is dan een partijidentificatie. In dit onderzoek is de verandering van ideologisch identificatie ter controle onderzocht. Het blijkt dat ideologische identificatie niet significant wordt beïnvloed door een verandering in tevredenheid met de regering. De regering vertegenwoordigt niet één ideologie, dat maakt afstraffen op basis van ideologie in Nederland moeilijk. In een systeem waar een duidelijk alternatief gekozen kan worden is een retrospectieve stem makkelijker (Otjes en Stiers 2021). Mogelijk hebben kiezers in Nederland door laatste jaren niet meer het gevoel dat een regering een ‘kleur’ heeft, wat afstraffing lastig maakt. Dit onderzoek zou herhaald kunnen worden in Denemarken. Daar concurreren een links- en rechtsblok met elkaar, waardoor de ideologische identificatie mogelijk meer verandert op basis van gevoerd regeringsbeleid (Otjes en Stiers 2021). Daarnaast moeten partijen genoeg van elkaar verschillen om er mee te kunnen identificeren, stellen Holmberg en Oscarsson (2020). Dit is in Nederland steeds minder het geval, waar zeker de middenpartijen steeds meer op elkaar lijken. In 2021 kwam uit het Nationaal Kiezersonderzoek dat partijen in het midden minder hun inhoudelijke verschillen benadrukken, waardoor grote thema’s voor kiezers– zoals COVID-19 – nauwelijks een rol

speelden tijdens verkiezingsdebatten (Valk 2021). Kiezers die zich eerder met een partij niet identificeerden, zullen dat ook niet meer gaan doen als partijen zo op elkaar lijken.

Naast een vervolgonderzoek naar ideologische identificatie, zou dit onderzoek ook herhaald kunnen worden met een andere crisis. Zo zou een crisis waar ook nieuwe standpunten worden ingenomen, maar sterker gepolariseerd is, misschien andere resultaten laten zien. Bijvoorbeeld, de klimaatcrisis is een thema dat elke verkiezingen belangrijker wordt en waar regering en oppositie sterk van elkaar verschillen. Kiezers omschreven Mark Rutte in de coronacrisis als een staatsman (Kanne en Driesen 2020). In de klimaatcrisis treedt Rutte mogelijk meer op als politicus, wat afstraffing en beloning voor kiezers mogelijk makkelijker maakt.

Concluderend is verandering in tevredenheid met de regering een significante verklaring voor een verandering van object van partijidentificatie. Daarbij laat dit onderzoek zien dat de richting van deze verandering verschillend is voor een identificatie met een regerings- of oppositiepartij. Tijdens de COVID-19-pandemie zijn veel bestuurlijke verhoudingen op scherp gezet, maar de relatie tussen de regering en de kiezer blijft een van afstraffing en beloning als het aan de verandering van object van partijidentificatie ligt. Sven Kockelmann kan met zijn stamgasten in het medialandschap best een winnaar uitroepen, maar de regering kan alsnog een evaluatie van hun beleid door het electoraat verwachten.

Literatuur

- Abramowitz, A., en Saunders, K. (2006). Exploring the Bases of Partisanship in the American Electorate: Social Identity vs. Ideology. *Political Research Quarterly*, 59(2), 175–187.
- Achen, C. en Bartels, L. (2016). *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Andeweg, R. (1982). *Dutch voters adrift: on explanations of electoral change (1963-1977)*. Katwijk aan Zee (Schelpendam 24): de auteur.
- Andeweg, R. en Thomassen, J. (2011). *Van afspiegelen naar afrekenen?: de toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Arbatli, C., en Gomtsyan, D. (2019). Voting retrospectively: Critical junctures and party identification. *European Economic Review*, 119, 356–390.
- Bankert, A., Huddy, L., en Rosema, M. (2017). Measuring Partisanship as a Social Identity in Multi-Party Systems. *Political Behavior*, 39(1), 103–132.
- Berrington, A., Smith, P., en Sturgis, P. (2006). An overview of methods for the analysis of panel data.
- Bol, D., Giani, M., Blais, A., en Loewen, P. (2021). The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research*, 60(2), 497–505.
- Brader, T., en Tucker, J. (2012). Following the Party's Lead: Party Cues, Policy Opinion, and the Power of Partisanship in Three Multiparty Systems. *Comparative Politics*, 44(4), 403–xv.
- Brader, T., Tucker, J., en Duell, D. (2013). Which Parties Can Lead Opinion? Experimental Evidence on Partisan Cue Taking in Multiparty Democracies. *Comparative Political Studies*, 46(11), 1485–1517.

- Brug, W. van der (2001). Perceptions, opinions and party preferences in the face of a real world event: Chernobyl as a natural experiment in political psychology. *Journal of Theoretical Politics*, 13(1), 53–80.
- Brug, W. van der, en Meer, T. van der (2015). De volatiliteit van de middengroepen. *Beleid en maatschappij*, 42(2), 171–180.
- Brug, W. van der, Praag, P. van en Eijk, C. van der (2017). Elections, Cleavages and Voting Behaviour. In: P. van Praag (Red), *Political Science and Changing Politics* (pp. 137–162). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bults, M., Beaujean, D., Zwart, O. de, Kok, G., Empelen, P. van, Steenbergen, J. van, Richardus, J, Voeten, H. (2010). “Mexicaanse griep: risicoperceptie bij de bevolking, eigen maatregelen en vertrouwen in overheidsinformatie”, *Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)*.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. en Stokes, D. (1960). *The American Voter*. New York: Wiley.
- Campbell, A., Gurin, G. en Miller, W. (1954). *The Voter Decides*. Evanston, Ill.: Row, Peterson and Co.
- Centerdata.nl. (2019–2021, december–januari). *Politics and Values* [Dataset]. LISS Panel Data. https://www.dataarchive.lissdata.nl/study_units/view/22.
- Garzia, D. (2013). The Rise of Party/Leader Identification in Western Europe. *Political Research Quarterly*, 66(3), 533–544.
- Garzia, D., Ferreira da Silva, F., en De Angelis, A. (2022). Partisan dealignment and the personalisation of politics in West European parliamentary democracies, 1961-2018. *West European Politics*, 45(2), 311–334.
- Greene, S. (2004). Social Identity Theory and Party Identification. *Social Science Quarterly*, 85(1), 136–153.

- Holmberg, S. (1994). Party identification compared across the Atlantic. In: M. Jennings en T. Mann (Red.) *Elections at home and abroad* (pp. 93–122). Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Holmberg, S. en Oscarsson, H. (2020). Party identification: down but not out. In: *Research Handbook on Political Partisanship* (pp. 14–29). Edward Elgar Publishing.
- Kanne, P. en Driesen, M. (2020). “Tien jaar Rutte: de man die het land een beetje bij elkaar houdt”, *I&O Research*, <https://www.ioresearch.nl/actueel/tien-jaar-rutte/>. Geraadpleegd op 10 mei 2022.
- Keken, K. van, en Kuijpers, D. (2021). “Teruggebracht tot tweestrijd”, *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/teruggebracht-tot-tweestrijd>. 10 maart 2021 – verschenen in nr. 10-11. Geraadpleegd op 12 mei 2022.
- Louwerse, T., Sieberer, U., Tuttnauer, O., en Andeweg, R. (2021). Opposition in times of crisis: COVID-19 in parliamentary debates. *West European Politics*, 44(5-6), 1025–1051.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void; the hollowing of Western democracy*. London: Verso.
- Meer, T. van der, Elsas, E. van, Lubbe, R., en Brug, W. van der (2015). Are volatile voters erratic, whimsical, or seriously picky? A panel study of 58 waves into the nature of electoral volatility (the Netherlands 2006-2010). *Party Politics*, 21(1), 100–114.
- OECD (2022), Trust in government (indicator). <https://data.oecd.org/gga/trust-in-government.htm>. Geraadpleegd op 24 februari 2022.
- Olsen, J. (2015). Democratic Order, Autonomy, and Accountability. *Governance (Oxford)*, 28(4), 425–440.
- OP1. (2021). “Seizoen 2, aflevering 111. 14 februari 2021.” https://www.npostart.nl/op1-14-februari-2021/14-02-2021/POW_04937538. Minuut 47:03.
- Otjes, S. en Stiers, D. (2021). Accountability and alternation: how wholesale and partial

- alternation condition retrospective voting. *Party Politics*, 1-11.
- Pattyn, V., Matthys, J., en Hecke, S. (2021). High-stakes crisis management in the Low Countries: Comparing government responses to COVID-19. *International Review of Administrative Sciences*, 87(3), 593–611.
- Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., en Meeus, W. (2019). The Formation of Party Preference in Adolescence and Early Adulthood: How and When Does It Occur in the Multiparty Context of the Netherlands? *Young (Stockholm, Sweden)*, 27(1), 48–68.
- Ritchie, H., Mathieu, E., Rodés-Guirao, L., Appel, C., Giattino, C., Ortiz-Ospina, E., Hasell, J., Macdonald, B., Beltekian, D., en Roser, M. (2020). “Coronavirus Pandemic (COVID-19)”, <https://ourworldindata.org/coronavirus>. Geraadpleegd op 25 februari 2022.
- Rijksoverheid (2021). “Verklaring van minister-president Mark Rutte over het aftreden van het kabinet”, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/01/15/verklaring-van-minister-president-mark-rutte-over-het-aftreden-van-het-kabinet>. Geraadpleegd op 6 juni 2022.
- Schraff, D. (2021). Political trust during the Covid-19 pandemic: Rally around the flag or lockdown effects? *European Journal of Political Research*, 60(4), 1007–1017.
- Stiers, D. (2019). Beyond the distinction between incumbency and opposition: Retrospective voting at the level of political parties. *Party Politics*, 25(6), 805–816.
- Thijn, E. van. [1966] (1991). *Democratie als hartstocht: commentaren en pleidooien 1966-1991*. Amsterdam: Van Genneep.
- Thomassen, J. [1976] (1996). Party Identification as a cross-cultural Concept: its meaning in the Netherlands. *Acta Politica*, 1996(4).
- Thomassen, J.(2005). *The European voter: a comparative study of modern democracies*. Oxford: Oxford University Press.

- Thomassen, J., en Rosema, M. (2009). Party identification revisited. *ECPR Joint Sessions of Workshops 2006*.
- Toshkov, D., Carroll, B., en Yesilkagit, K. (2021). Government capacity, societal trust or party preferences: what accounts for the variety of national policy responses to the COVID-19 pandemic in Europe? *Journal of European Public Policy*, 1–20.
- Valk, G. (2021). “Kiezers zijn uit op conflict, maar middenpartijen vlakken juist af”, *NRC Handelsblad*, <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/11/25/kiezers-zijn-uit-op-conflict-maar-middenpartijen-vlakken-juist-af-a4066907>. Geraadpleegd op 10 juni 2022.
- Van Overbeke, T., en Stadig, D. (2020). High politics in the Low Countries: COVID-19 and the politics of strained multi-level policy cooperation in Belgium and the Netherlands. *European Policy Analysis*, 6(2), 305–317.
- Wolak, J. (2009). Explaining change in party identification in adolescence. *Electoral Studies*, 28(4), 573–583.